

ЯЦКІВ

Ярослав Степанович — академік НАН України, голова Науково-видавничої ради НАН України

ПУБЛІКАЦІЙНА АКТИВНІСТЬ НАН УКРАЇНИ ТА НОВІ ТРЕНДИ ЄВРОПИ ЩОДО ВІДКРИТОГО ДОСТУПУ ДО ПУБЛІКАЦІЙ

Шановний Борисе Євгеновичу!

Шановні учасники Загальних зборів!

Загальновідомо, що оприлюднення результатів наукових досліджень — один із найважливіших елементів наукової комунікації, апробації та оцінювання наукової діяльності. Водночас викликають занепокоєння окремі тренди в реалізації науково-видавничої справи, такі як світова тенденція до делегування видавничій продукції невластивих їй функцій — бути основним критерієм оцінювання ефективності наукової праці; та українська тенденція до зниження якості видань, поширення плагіату і так званих «дисертацій на замовлення».

Оскільки все у нашому світі взаємопов'язано, то перш ніж перейти до основної теми мого виступу, я дозволю собі, в межах регламенту, кілька загальних міркувань.

Про Україну та її наукову сферу взагалі. Волею долі нам випало жити і працювати у надзвичайно складний період історії України і світу. Суспільство очікує від нас — науковців — більш активної позиції щодо розвитку нашої держави та її наукової сфери. Основне питання сьогодні — чому так сталося, що наука та інновації не мають не лише належної державної підтримки, а й узагалі суспільного інтересу? Що є причиною того, що в нашому суспільстві «згори донизу» панує споживацтво, цинізм та інші подібні «чесноти», а академічна доброчесність не запанувала у науково-освітній сфері?

Щоб не бути голослівним, наведу два приклади.

За роки незалежності в Україні дипломи доктора наук отримали близько 18 тис. осіб, а кандидата наук — 160 тис. Можна приблизно оцінити кількість опублікованих для захисту наукових статей — десь близько мільйона.

А скільки з цих робіт відомі світові? Якщо хоча б 10%, це було б добре. На жаль, ні!

Як виходити з цього становища? Є дві можливості: або створення нового через ліквідацію старого, або модернізація наявного старого. З першою можливістю ми вже запізналися, а щодо другої, то вона не реалізується через неоднозначну позицію Міністерства освіти і науки України, зокрема Департаменту атестації кадрів вищої кваліфікації, та досить пасивну позицію нашої Академії. Щоправда, останнім часом у МОН завдяки ініціативі Ради проректорів з наукової роботи закладів вищої освіти дещо пожвавилася діяльність з внесення змін до процедури захисту дисертацій на здобуття ступеня доктора філософії та оприлюднення результатів наукової діяльності у виданнях, що індексуються у відомих наукометричних базах даних. Науково-видавнича рада НАН України активно долучається до розгляду цих питань, і будемо сподіватися на позитивні зрушення у цій важливій для розвитку науки сфері.

Тепер кілька слів про академічну доброчесність. Україну накрила хвиля негативу у вигляді плагіату, непорядності у використанні даних, пропозицій з підготовки дисертацій на замовлення тощо. Я вже не кажу про «бредові» ідеї та фантазії дилетантів різного ґатунку, які, не маючи фахової освіти, беруться вирішувати глобальні проблеми людства.

Наведу приклади з моєї практики підготовки видавничих планів НАН України і діяльності редколегії журналу «Наука та інновації». Доводиться відхиляти багато пропозицій щодо видання монографій і публікації статей. Нещодавно відомий філософ Володимир Литвинов передав мені одну книгу з таким написом: «Передаровую цю книгу. Маю підстави стверджувати, що «автори» видали чуже за своє». А вчений-економіст член-кореспондент НАН України С.В. Іванов у рецензії на статтю, подану до журналу «Наука та інновації», зазначає: «Наведений опис маркетингових інновацій 5 яскравих брендів є точним перекладом фрагментів статті «Пять примеров инновационного маркетинга» без посилань на джерело, тобто дві сторінки статті є плагіатом».

І знову, що ж з цим робити? На мою думку, тільки гласність і відкрита протидія вчених

можуть допомогти позбутися цієї пошесті. На похвалу заслуговує активна позиція фізиків у е-просторі та на сторінках Фейсбуку, а на «антипохвалу» — пасивна позиція відповідної комісії НАН України.

Стан видавничої діяльності НАН України. На тлі всеукраїнських негараздів у цій сфері наукової діяльності ситуація в НАН України може видатися задовільною. Вагому роль у цьому відіграла академічна цільова комплексна програма «Створення та розвиток науково-видавничого комплексу НАН України», у межах якої здійснюється підготовка та випуск фахових високоякісних наукових видань українською та іншими мовами світу.

В Україні нині є майже 3000 періодичних видань, тобто кількість їх за останні роки не зменшилася попри фактичне скорочення штатів наукових працівників і фінансування наукових досліджень; зменшення кількості наукових установ і закладів вищої освіти через анексію Криму та окупацію частини території Донецької та Луганської областей; більш жорсткі вимоги до наукової періодики, запроваджені наказом МОН України № 32 від 15.01.2018 р.; законодавчу заборону для органів державної влади бути засновниками періодичних видань.

У НАН України на сьогодні одне видання припадає на 40 науковців; у МОН України — приблизно на 30. За даними Науково-видавничої ради НАН України, які, до речі, відрізняються від наведених на сайті Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, в Академії налічується 337 видань, серед яких 108 — це видання Відділення історії, філософії та права НАН України.

Ці 337 видань поділяються на засновані установами НАН України (таких журналів і збірників — 217), та видання, де Академія є співзасновником, — 120 видань, серед яких 84 — наукові журнали. Про них скажу детальніше, адже ці журнали щороку публікують близько 5 тис. статей, які найбільшою мірою відповідають світовим стандартам і формальним вимогам МОН України. Важливо, що 2018 року 39% статей співробітників НАН України було

опубліковано у закордонних журналах (для порівняння: у 2014 р. таких було 37,5%). Водночас у наших журналах минулого року було надруковано 12% статей іноземних авторів та ще 5% статей, де іноземці є співавторами.

Потенціал для розвитку є. Адже наші науковці входять до складу редколегій іноземних видань (302 особи з 81 установи Академії), а наші видання активніше почали залучати до роботи іноземних фахівців: у редколегіях усіх 84 академічних журналів є іноземні вчені.

У базах Web of Science Core Collection та Scopus нині зафіксовано 159 назв українських наукових журналів, з них 68 — журнали НАН України, що становить понад 40%. Однак слід наголосити, що деякі видання входять в обидві бази.

У базах відкритого доступу, які за Планом S (про нього скажу трохи згодом) вважаються придатними для оприлюднення результатів наукових досліджень, маємо 378 назв вітчизняних видань, серед яких 18 академічних, тобто лише 5%.

Чому так мало? Наші журнали на момент активізації баз відкритого доступу мали непогану передплату, а останнім часом активно розвивають власні веб-ресурси, на яких забезпечують повний або частковий відкритий доступ до матеріалів. Про активний розвиток у цій сфері свідчать такі дані: у 2015 р. з академічних видань ідентифікатори DOI отримували один журнал — *Biopolymers and Cell*. Нині лише за цільовою програмою «Створення та розвиток науково-видавничого комплексу НАН України» — 22 видання.

Про нові тренди. Розвиток науково-видавничої діяльності в Україні і, зокрема, в Академії сьогодні визначається двома новаціями: 1) наказом МОН України «Про затвердження Порядку формування Переліку наукових фахових видань України»; 2) ініціативою ЄС щодо відкритого доступу та відкритої науки, відомою як План S.

Метою ініціативного Плану S є формування «відкритої науки» — після 1 січня 2020 р. всі результати наукових досліджень, що фінансуються за рахунок державних грантів, наданих

національними та європейськими дослідницькими радами і фінансовими організаціями, мають публікуватися виключно в журналах відкритого доступу або на відповідних відкритих платформах.

Сенс цієї ініціативи полягає у зміні спрямування фінансових потоків:

1) публікації, тобто роботу видавців, оплачуватиме не читач, а автор;

2) кошти даватимуть не бібліотекам, які здійснюють передплату видань, а науковцям, які сплачуватимуть за публікації у відкритому доступі.

План S ґрунтується на Будапештській ініціативі відкритого доступу та Берлінській декларації відкритого доступу до знань, і його активно лобює Інститут «Відкрите суспільство» Джорджа Сороса. План S підтримує «Золотий шлях» оприлюднення публікацій — повністю відкритий доступ до наукових видань, виготовлених фаховими видавцями з дотриманням усіх вимог.

План S. Фактично План S визначає один вид журналів для наукових статей — журнали відкритого доступу і один шлях до публікування — Золотий шлях. Кошти за публікації при цьому мають сплачувати науковці з власних джерел чи грантів дослідницьких центрів.

Очевидно, що реалізація Плану S призведе до поглиблення розриву між дослідниками з багатих та бідних країн, а також подальшого розриву між, так би мовити, «фізиками і ліриками». Тому План S наразився на спротив насамперед видавців наукової продукції, зокрема найстарішого у світі видавництва Elsevier, які не хочуть забезпечувати повністю відкритий доступ і втрачати читацьку передплату, а також численних науковців, які прагнуть зберегти свободу і самостійно обирати видання, визначати спосіб представлення результатів власних наукових досліджень.

Проблеми впровадження Плану S в Україні. Як ці новації можуть позначитися на вітчизняній науковій періодиці і до чого вони спонукають? Це питання підводить нас до необхідності усвідомлення різниці між видавничою діяльністю (що ми публікуємо) та публікаційною

активністю (де публікують нас). Нова для нас, та й у світі, проблема публікаційної активності спонукає до:

- оптимізації мережі наукових періодичних видань;
- запровадження найсучасніших видавничих технологій;
- укладання стратегії видавничої діяльності НАН України в цілому;
- формування комплексу заходів зі стимулювання публікаційної активності науковців.

Однак у разі впровадження в Україні Плану S у повсякденну практику ми вже маємо деякі стартові переваги. Фактично відкритий доступ у нас є, але водночас існує істотний дисбаланс між його функціонуванням і законодавчим забезпеченням, якого практично немає. З одного боку, бібліотеки в Україні не мають коштів для передплати наукових видань і майже нічого не передплачують. Фінансування отримують засновники видань та видавці — наукові установи та університети. Видання наукової продукції у нас не є прибутковим бізнесом, тож спротиву видавців, що нині спостерігаємо у Європі, не буде. В Україні вже й так запроваджено відкритий доступ — крім відкритих ресурсів багатьох періодичних видань офіційно функціонують три інституції, які збирають, зберігають і забезпечують доступ до опублікованих результатів наукових досліджень, — Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, Книжкова палата України імені Івана Федорова і Національний репозитарій академічних текстів.

З іншого боку, чинне законодавство України не передбачає можливості офіційної оплати публікацій не лише у вітчизняних, а й, тим більш, у закордонних виданнях. На сьогодні електронні журнали не отримують свідоцтва про державну реєстрацію в Міністерстві юстиції України, тобто фактично це — самвидав. Права автора та його захист від спекуляцій з боку користувача мають забезпечувати ліцен-

зії відкритого доступу Creative Commons. Вони є електронними. Проте в Україні всі договори, укладені не у письмовій формі, є нелегітимними, або, як кажуть, «нікчемними». В ЄС всі питання щодо розміщення публікацій у різних виданнях, обміну авторами і статтями із забезпеченням фінансових пільг вирішуватимуться за допомогою угод між видавцями. В Україні ж фактично немає повноправних видавців фахової наукової літератури. Чи зможе кожна наукова установа налагодити контакти із закордонними видавцями, які щороку готують сотні видань різного тематичного спрямування і зацікавлені у «пакетній» співпраці?

Що ж потрібно зробити, щоб відкритий доступ не знищив науково-видавничу діяльність Академії?

1. Укласти стратегію реформування науково-видавничої діяльності задля запровадження засад відкритого доступу на рівні НАН України та наукових установ, яка передбачатиме оптимізацію мережі наукових періодичних видань, а також інтеграцію видань у професійного видавця з покладанням на нього відповідальності за забезпечення функціонування відкритого доступу відповідно до світових вимог.

2. Розробити для наукових установ пропозиції щодо впровадження системи стимулювання вчених, а саме: надання допомоги їм у підготовці статей до високорейтингових видань, оплати публікацій у таких виданнях за вибором ученого, а також щодо умов ефективної співпраці із закордонними авторами, які хочуть публікуватися у виданнях НАН України.

3. Ініціювати зміни в чинному законодавстві стосовно механізмів укладання ліцензійних договорів щодо розпоряджання майновими правами інтелектуальної власності в іншій, ніж письмова, формі, оферт, а також офіційної оплати видавничої діяльності з грантових та інших коштів на наукові дослідження незалежно від джерела фінансування.

Дякую за увагу!